

رهبر شهید، مکتب فکری اسلام را از دل قرآن استخراج می‌کرد

محتوای کتاب «طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن»، ماحصل سلسله نشست‌های تفسیری حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای در ماه مبارک رمضان سال ۱۳۵۳ خورشیدی است. این اثر امروزه به‌عنوان یکی از مراجع اصلی برای درک شالوده فکری نظام اسلامی و منظومه اندیشگانی رهبر معظم انقلاب شناخته می‌شود. در همین راستا، حجت‌الاسلام والمسلمین احمد عابدی، از اساتید سطوح عالی حوزه علمیه قم، به تشریح بستر تاریخی و فکری نگارش این اثر پرداخته و الزاماتی را برای تدریس دقیق آن یادآور شده است.

این اثر و مباحث مطرح‌شده در آن، دقیقاً به دورانی تعلق دارد که دانشگاه الأزهر مصر، پرچم‌داری جریان‌های فکری و اندیشه اسلامی را در جهان بر عهده داشت. در دهه‌های ۴۰ و ۵۰ شمسی، جایگاه الأزهر در سطح بین‌المللی به‌قدری برجسته بود که برای دریافت دیدگاه اسلام درباره هر مسئله‌ای، نگاه‌ها به سمت خروجی‌های این نهاد دوخته می‌شد. جالب است بدانید که نگارش «تفسیر المیزان» نیز دقیقاً در همین اتمسفر فکری به انجام رسید. در آن برهه زمانی، دو موضوع کلیدی در کانون توجه اندیشمندان الأزهر قرار داشت: نخست مباحث مرتبط با زنان و دوم مسئله جهاد. حجم غالب تألیفات الأزهر در آن روزگار، به تبیین نظام حقوقی زنان از منظر اسلام اختصاص داشت یا به واکاوی مفهوم جهاد می‌پرداخت. نکته درخور تأمل این است که همین مکتوبات با محوریت جهاد، بعداً به سنگ‌بنای ایدئولوژی وهابیت در عربستان تبدیل شدند؛ درحالی‌که نطفه این تفکر در مصر بسته شده بود. متأسفانه در همان مقطع، جریان‌های در مصر شکل گرفت که به‌صورت مستمر بر طبل تکفیر شیعیان می‌کوبید و ریختن خون شیعه و جنگ با آن را ترویج می‌کرد. این تصویری از فضای حاکم بر الأزهر در آن دوران بود.

تشریح باورهای قرآنی با تکیه بر احاطه کلامی و فلسفی

در این کتاب، پایه‌ای‌ترین باورهای دینی ما یعنی توحید، نبوت، عدل، امامت و معاد به‌عنوان هسته مرکزی به بحث گذاشته شده‌اند؛ هرچند که مباحث جانبی دیگری نیز وجود دارد که به آن‌ها اشاره خواهیم کرد. برای تبیین عقاید دینی، مسیرهای متفاوتی وجود دارد. گاهی یک اندیشمند با رویکردی کلامی به سراغ تبیین اندیشه اسلامی می‌رود. شخص دیگری ممکن است زاویه دید فلسفی را انتخاب کند؛ مانند آنچه در کتاب «تجريد الاعتقاد» و شروح آن می‌بینیم. رویکرد دیگر، بیان عرفانی اعتقادات است. اما روش چهارمی هم وجود دارد که مبتنی بر تبیین قرآنی عقاید است و شاکله اصلی این کتاب نیز دقیقاً بر همین روش استوار است؛ به این معنا که حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در هر نشست، یک آیه مشخص از کلام‌الله... مجید را محور قرار می‌دهند و مکتب فکری اسلام را از دل آن استخراج می‌کنند.

دلیل انتخاب این روش چیست؟ نخست آنکه این شیوه کاملاً با چارچوب و سنت فکری حوزه مشهد همخوانی داشته و دارد. اما دلیل دوم و مهم‌تر این است که مفاهیم ارائه‌شده در این اثر، با تسلط و اشراف بر مکاتب کلامی و فلسفی بیان شده‌اند. به بیان دیگر، مؤلف گران‌قدر این مباحث، حضرت آقا، با پشتوانه‌ای عمیق از دانش فلسفه و کلام، این مضامین را مطرح کرده‌اند. از این رو، اگر مخاطبی بخواهد به عمق بیانات ایشان پی ببرد، علاوه بر ضرورت مطالعه تفاسیری با گرایش‌های مشابه، باید از چاشنی آشنایی با مباحث کلامی و فلسفی نیز برخوردار باشد.

نگاهی نو و استنباط‌های تازه از آیات معرفتی قرآن

موضوع مهم دیگر در این کتاب، رویکرد تفسیری آن به بسیاری از آیات قرآن کریم است. احتمالاً بیشتر شما عزیزان این اثر را یک یا حتی چندبار تورق کرده‌اید. چالشی که معمولاً اساتید یا خوانندگان جدی این کتاب با آن روبه‌رو می‌شوند، شبهه «تفسیر به رأی» است. حضرت امام خمینی(ره) در مکتوبات خود به این موضوع پرداخته‌اند؛ از جمله اشاره‌ای گذرا در تفسیر سوره حمد و توضیحات بسیار مبسوط‌تر در آثار دیگرشان.

بنا بر فرمایش امام خمینی(ره)، روایات متواتری نظیر «مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَلَيْتَ بَوِّسًا مَّقْعَدَهِ مِنَ النَّارِ» که تفسیر به رأی را حرام و مستوجب آتش می‌دانند، منحصر به حوزه احکام و موضوعات فقهی اشاره دارند. اما اگر پژوهشگری به سراغ آیه‌ای با موضوع «انفاق» برود و برداشت‌ها و زوایای معنایی جدیدی از آن استخراج کند که پیش از او کسی به آن‌ها دست نیافته است، از منظر امام راحل، این عمل به هیچ وجه مصداق تفسیر به رأی نیست.

برای روشن‌تر شدن موضوع، تصور کنید نویسنده‌ای به تازگی کتابی با عنوان «اصول مدیریت از منظر سوره الرحمن» تألیف کرده است. احتمالاً من و شما بارها این سوره را تلاوت کرده‌ایم، اما هرگز مفهوم مدیریت از آن به ذهنمان خطور نکرده است. یا شخص دیگری مبانی مدیریتی را از سوره محمد (سوره ۴۷ قرآن) استخراج و مکتوب کرده است. بر اساس دیدگاه امام(ره)، هیچ‌یک از این‌ها تفسیر به رأی محسوب نمی‌شوند. ممنوعیت تفسیر به رأی فقط در محدوده فقه و احکام شرعی است. مثلاً اگر کسی بخواهد در مسائلی نظیر حجاب یا ارث زنان، برخلاف اجماع تاریخی فقها و علما، برداشت شخصی خود را به عنوان تفسیر قرآن جا بزند، مرتکب تفسیر به رأی شده است. اما ارائه اندیشه‌ای بدیع در حوزه توحید یا انفاق، هرگز مشمول این ممنوعیت نخواهد بود.

نویسنده حجت الاسلام احمد عابدی

استاد حوزه و دانشگاه

